

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nordic Journal of Settlement History and Built Heritage

ISSN 0349–2834

ISSN online 2002–3812

www.bebyggelsehistoria.org

Nummer	85
Tryckår	2023
Sidintervall	50 - 67
Artikelns namn	Ångermanländsk humleodling efter 1600-talets kungliga uppskov: Gårdsnära husbehovsodling, ofruktsamma humlegårdar och nyanläggningar
Författare	Erik de Vahl
<p>Abstract: Previously, the historical distribution of hop cultivation has not been studied specifically for northern Sweden. The Programme for Diversity of Cultivated Plants (POM), with its national inventory of heritage plants in need of conservation, has shown that historically, hops were grown north of Medelpad, traditionally seen as the northern limit of hop cultivation. Using various sources – the Västernorrland cadastral registers of 1693–1700; responses to the 1941 Nordic Museum questionnaire <i>Sp 98 Pors och humle för brygd</i>; early 20th-century photographic collections; and published works – the study has gained detailed knowledge of the nature of hop cultivation in Ångermanland. Of the 138 villages in the province that were identifiable on a map, 108 yielded evidence of hop farming. In addition, four detailed studies have allowed us to trace the nature of hop cultivation throughout the agricultural reforms of the 18th and 19th centuries. The study shows that in late 17th-century Ångermanland, hopfields often lay at the centre of the farm environment, and that in Jämtland and Ångermanland, wild hops were sometimes transplanted and cultivated. Published sources and the 1941 questionnaire provide detailed insight into historical cultivation and plant use, while historical photographs show how the hop later became a common ornamental plant. In two cases we have identified relict hop populations, which should be studied further at the National Gene Bank in Alnarp.</p> <p>Keywords: cultivated plants, cultivation systems, historical maps, hops, historical ethnobotany</p>	

Copyright of Bebyggelsehistorisk Tidskrift is the property of Bebyggelsehistorisk Tidskrift and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.

Ångermanländsk humleodling efter 1600-talets kungliga uppskov

Gårdsnära husbehovsodling, ofruktssamma humlegårdar och nyanläggningar

av Erik de Vahl

Kunskapen om norrländsk humleodling är begränsad. Ibland har denna odling endast setts i ljuset av det brev om humle som Drottning Kristina skrev 1647 efter att de ångermanländska bönderna beklagat sig över att naturförutsättningarna inte tillät odlande av tillräckligt med humle för att kunna skatta till kronan enligt lagen, s.k. humlegärd.¹ Drottning Kristinas brev gav bönderna tillåtelse att i stället betala humlegärden med andra varor.² Syftet med denna studie är därför att genom en närmare analys av källmaterial, i form av litteratur, kartmaterial och folklivsuppteckningar, fördjupa och bredda kunskapen kring historisk odling och användning av humle kring växtens nordliga gränstrakter.

Tidigare studier har tidsmässigt avgränsats till perioden fram till år 1700, vilket inneburit att förändrade klimatförhållanden efter denna tid samt geografiska obalanser i det äldre källmaterialet kommit att påverka kunskapsläget om odling i norr.³ Tidigare studerat kartmaterial omfattade endast norra Ångermanlands kustsocknar.⁴ I annan trädgårdshistorisk forskning har i stället geografiska avgränsningar, där exempelvis brist på topografisk litteratur som behandlar trädgårdar i norr, angetts som skäl till att inte inkludera landets norra landskap.⁵ Strese och Tollins slutsats att humleodlingens nordgräns historiskt legat i höjd med Medelpad kan därför ifrågasättas och med hjälp av annat källmaterial

kan kunskapen fördjupas.⁶ En studie av just Ångermanland är av särskilt intresse då landskapet ligger norr om denna odlingsgräns och inventeringsfynd av relikthumle från Ångermanland tidigare har saknats.⁷ Denna artikel avser att fylla en kunskapslucka kring historisk ångermanländsk humleodling och trädgårdskultur då nya inventeringsfynd av relikthumle dokumenterats efter riktade efterlysningar från Programmet för odlad mångfald.⁸ Därför ställs följande frågor: Vad går att utläsa ur källmaterial som uppkommit efter den tid då de ångermanländska bönderna fick uppskov från att betala sin humlegärd? Kan nya slutsatser dras med hjälp av ett källpluralistiskt arbetssätt? Vidare diskuteras även hur begreppet brukshumle, definierat som humle odlad främst för ölbryggnings⁹, kan förstås när växtmaterialets bevarandevärde beskrivs och dokumenteras. Kan den odlade humlen historiskt ha fyllt flera funktioner i norr, och hur framträder kontinuiteten i den gårdsnära odlingen när skiftesreformernas dokumentation granskas?

Tidigare forskning om humleodlingens historia

Att humle (*Humulus lupulus* L.) införts till Norden som en kulturväxt som sedan förvildats har betraktats som en sanning styrkt av de vilda beståndens utbredning och av växtens europeiska odlingshistoria.¹⁰ Ölhistorikern Harald Thunæus

FIGUR 1. Lars Petter och Anna Märta Larsson med barn i trädgården i Fjällkvarn, Lit socken 1926. Lars Petter arbetade som flottare och i trädgården fick humlen pryda boningshusets ena vägg. Vid denna tid kom den traditionellt odlade brukshumlen att flytta från den särskilda humlegården in i trädgården. FOTOGRAF: Erik Olof Byström (JLM ErBy4436), Stiftelsen Jamli.

menade att de vilda bestånden överensstämmer med andra "typiska klosterväxters" utbredningsområden, vilket är särskilt tydligt i Norrland där Humlens utbredning följer den gamla pilgrimsvägen mellan Sundsvall och Trondheim. Till följd av denna uppfattning har ett antal arkeobotaniska pollenfynd under 1930- och 1950-talet bedömts vara hampa istället för humle.¹¹

Den tidigare ofta vedertagna uppfattningen att merparten av våra odlade kulturväxter spreds i Norden via klostrens etablering under tidig medeltid har dock ifrågasatts på senare tid i takt med att arkeobotaniken gjort vetenskapliga framsteg.¹² Humlens tidiga införselhistoria är omdebatterad och många olika uppfattningar har framförts.¹³

Clas Tollin och Else-Marie Strese har beskrivit humle som en viktig gröda som historiskt odlades både för att statsmakterna genom tvång och lagstiftning ville säkra en inhemsk produktion som ansågs vara viktig för armén och flot-

tan, och som en gröda som odlades till husbehov som en del av allmogens självhushållning.¹⁴ Strese och Tollin drar slutsatsen att nordgränsen för humleodling ligger mellan den 62 och 63 breddgraden, men håller för troligt att humle ändå kunnat odlas i gynnsamma lägen längs norrlandskusten.¹⁵ Författarna framhåller Carl von Linnés beskrivning av hur humlen 1732 växte frodigt i skydd mot nordanvinden strax söder om Sundsvall för att visa på humlens nordliga odlingsgräns. När traditionsmaterial kring historisk odling och bruk av humle i norr lyfts fram har det främst varit för att visa på den relativa småskaligheten och knappheten i den nordliga odlingen. Strese anför exempelvis ett frågelistesvar från Nordiska museets frågelista "Pors och humle för brygd" (SP 98) för att styrka att humlekvaliteten i norra Sverige var bristfällig.¹⁶ Uppgiftslämnaren beskriver där hur bryggeriets begagnade humle var bättre än den traditionellt odlade i Medelpad.

År 1769 skrev landshövdingen Abraham Örnsköld *Underdånig berättelse om Wester-Norrlands höfdingedöme til riksdagen 1769*. I denna skrift blir det tydligt att han under sin tid vid ämbetet gått hårt fram för att se till att bönderna i Medelpad, Ångermanland och Jämtland, trots tidigare uppskov, ändå anlade humlegårdar i enlighet med den lagstiftning som funnits gällande humleodling sedan 1400-talet. Landshövdingen framhöll att 707 bönder vid tiden hade humlegårdar och endast 225 ännu saknade sådana. Örnsköld pekar i sin rapport ut de jämtländska sockarna Hammerdahl och Revsund som särskilt framstående vad det gällde humleodling.¹⁷

Strese och Tollinåbeskriver ett specifikt fynd i Jämtland av ett genetiskt enhetligt bestånd av hanhumle som korresponderar mot en lokal angiven som "humleloken" i kartmaterial från 1765. De diskuterar möjligheten att denna från byn avlägsna odlingsplats skulle kunna höra samman med det sparsamt belagda bruket att använda

humlens stjälkar till spånad.¹⁸ Strese och Tollin framför hypotesen att hanhumle lämpar sig bättre till spånad än honhumle och att det skulle kunna förklara avsaknaden av genetisk variation i vad som 1765 angavs som ett vilt bestånd.

Textilhistorikern Git Skoglund diskuterar dessa frågor vidare och anför inte bara svårigheten att skilja på textil tillverkad av humle och sådan tillverkad av hampa utan också språkliga komplikationer vid tolkningen av källmaterial. Skoglund visar på exempel där begreppen *lin* och *hampa* kommit att avse ett råmaterial lämpat till spånad eller en specifik textilprodukt snarare än själva växten.¹⁹ Skoglund lyfter fram exempel där humle beskrivits som använt till att framställa *lin-bast* och *lintyg* men också hur andra växter i analogi använts för att tillverka *hampa*.²⁰ Detta praktiska namnbruk kan kanske ha paralleller till de folkliga namnbruk som beskrivits som folkliga växtfamiljer av språketaren Inger Larsson²¹ eller till det besläktade namn-

FIGUR 2. Gården "Högen" i Älven, Myssjö socken. Bilden visar en liten traditionell humlegård förlagd i gårdsmiljön. Under 1700-talet gjorde landshövdingen Per Abraham Örnsköld ansträngningar för att förmå bönderna i Västerorrland att anlägga de humlegårdar lagen föreskrev. FOTO: Nils Thomasson (JLM NTh12589 – Byggnad), Stiftelsen Jamtli.

bruk där folkliga växtnamn avser skilda skördeprodukter eller odlingsystem av samma gröda.²² Skoglunds observationer reser för denna artikel intressanta frågor kring hur källmaterial där exempelvis kålgårdar och hampland finns utmärkta på skifteskartor ska tolkas i Ångermanland.

Källmaterial

Med ett källpluralistiskt arbetssätt kan en fördjupad förståelse av enstaka källuppgifter nås. Därför genomförs dels en kvantitativ genomgång av uppgifter om humlegårdar i de socknar som dokumenterades i de yngre storskaliga geometriska kartorna från Ångermanland som upprättades år 1693-1700, dels fyra fallstudier där humleodlingen i enskilda byar i dessa socknar följs vidare genom kartmaterial över storskifte och laga skifte. Byarna har valts för att exemplifiera hur olikartat humleodlingen framträder i källmaterialet, både på platser där relikthumle kunnat återfinnas och inte.

Geometriska kartor

Riksantikvarieämbetet och Lantmäteriet har digitaliserat geometriska kartor, men de yngre geometriska kartorna är till skillnad från de äldre inte transkriberade och sökbara. De geometriska kartor som har gått igenom i denna studie tillhör inte det källmaterial som Tollin och Strese²³ tidigare har studerat. De äldre kartor som upprättades över södra och norra Ångermanland under 1630- och 1640-talen innehåller sällan några uppgifter om humleodling, men det yngre kartmaterialet visar den dokumenterade humleodlingens omfattning mellan 1693-1700.

De yngre geometriska kartorna över Ångermanland som använts i denna studie ger ändå ingen heltäckande bild, och de fyra lantmätare som upprättade dem saknade en gemensam metod för redovisning av humlegårdar vilket delvis försvårar tolkningen av materialet. Att som agrarhistorikern Pia Nilsson²⁴ jämföra uppgifter om humlegårdar med samtida skattelängder skulle ytterligare ha kunnat fördjupa kunskapen om humleodlingen i landskapet vid tiden, men det har inte varit möjligt inom ramen för denna artikel. Socknarna i nordöstra Ångermanland

saknas helt i kartmaterialet och även socknarna Häggdånger och Säbrå i landskapets södra del saknas. Även Gudmundrå, Graninge, Bjärträ, Sångå, Multrä, Graninge, Ed och Styrnäs saknas eller är endast sparsamt representerade. Att de norra och södra socknarna saknas kan förklaras med att dessa hade dokumenterats tidigare.²⁵

Skiftesdokument och samtida dokument

Det saknas i regel uppgifter om humleodling i skiftesdokumenten från 1700-talets storskiften i Ångermanland, men storleken på humlegårdarna angavs däremot ofta för samtida skatteläggningar av nybyggen under 1700-talets senare del. Dessa separata skatteläggningar blir därigenom värdefulla för att tolka tidigare och senare källmaterial. Förekomsten av humlegårdar i socknarna kan i flera fall följas genom 1800-talets laga skifte, men ofta finns uppgifter om humlegårdar endast i de gårdsbesiktningar och kostnadsberäkningar för utflyttning som ibland finns i protokollen. Humlegårdarna finns i regel endast markerade på kartorna från laga skifte ifall de varit placerade utanför gårdsmiljön. Skiftesdokument från storskiftet visar endast humleodlingens placering i de fall det ansågs relevant att specificera humlegårdarnas placering på kartan. Genom 1800-talets skiftesdokument kan i vissa fall kunskap om småskalig odling nås genom gårdsbesiktningarna.

Traditionsmaterial

Digitaliserade och sökbara frågelistesvar från Nordiska museets specialfrågelista *Sp 98 Pors och humle för brygd* (från 1941) har studerats för att tillsammans med fotografier från Jamtlis Bildbyrå ge ett bättre underlag för att tolka historiska uppgifter om odling. Frågelistorna kan ge detaljerad och värdefull kunskap om de specifika frågor som ansågs viktiga vid tiden de upprättades, men listorna har ibland ansetts vara både könsmässigt och klassmässigt obalanserade.²⁶ Senare forskning har dock visat att frågelistor rymmer en mångfald som gör dem värdefulla, trots att de ofta reflekterar tidens konflikter och nostalgiska och idealiserade bild av bondesamhället.²⁷ Strese och Tollin påpekar att det ofta

TABELL 1: Humlegårdar i Ångermanland 1693–1700, sammanställt ur geometriska jordeböcker, Lantmäteriet X2.

Socken	Antal kartlagda byar	Byar med uppgift om humle	Antal humlegårdar	Antal humlegårdar per redovisad by, medel	Omfång, medel (kvadrataln)	Antal störrar, medel	Skördevik medel per humlegård med skördevik (angivet i marker)	Ej till hushov	Dålig/ingen skörd	Lantmätare
Nordingrå	3	1	2	2	331,5	–	–	–	–	Busk
Vibbygerå	9	8	42	5	224,7	–	–	–	–	Busk
Ullånger	8	7	12	2	112,7	–	–	–	–	Busk
Nora	4	1	–	–	–	–	–	–	1	Spole
Skog	3	1	–	–	–	–	20	–	–	Spole
Båteå	7	7	34	5	–	–	4,2	8	3	Verving
Bjärträ	2	1	–	–	–	–	–	–	1	Spole
Överlännes	1	1	2	2	–	–	–	–	2	Verving
Sollefteå	9	8	37	5	223,4	–	–	–	1	Busk (Mört prästgården)
Resele	13	10	–	–	–	–	–	8	4	Spole
Ådals-Liden	8	7	–	–	–	–	–	2	5	Spole
Junsele	7	5	–	–	–	–	–	–	5	Spole
Ramsele	15	15	51	3	–	98,4	5,3	28	2	Verving
Fjällsjö	10	9	22	2	–	30,0	14,66	4	1	Verving
Edsele	10	8	23	3	–	79,2	4,04	6	–	Verving
Hellgum	11	11	40	4	–	45,4	3,1	4	2	Verving
Torsåker	3	3	11	4	–	–	10	3	7	Spole
Ytterlännes	3	3	7	2	–	–	–	7	–	Spole
Gudmundrå	1	1	14	14	292,0	–	–	–	–	Mört
Högsjö	5	2	4	2	438,3	–	–	–	–	Mört
Stigsjö	7	1	1	1	210,0	–	–	–	–	Mört
Sammanlagt	139	110	302					70	34	
Medel				2,7	261,8	63,225				

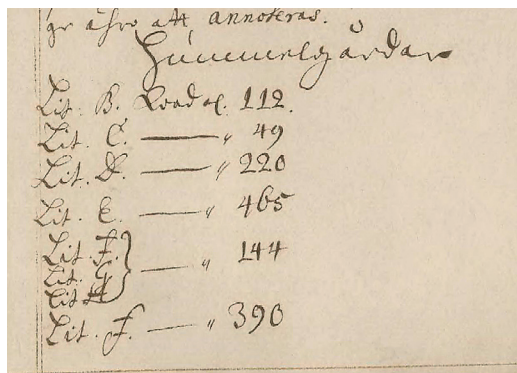
är svårt att utläsa vilken tidsperiod uppgiftslämnarna, som oftast är födda vid 1800-talets mitt, beskriver och hur relevant denna kunskap är gällande äldre tiders humleodling.²⁸ I Jamtlis Bildbyrås fotosamling har bilder där humle tidigare identifierats och indexerats studerats med hjälp av sökfunktionen. Merparten av dessa bilder består av familjeporätt framför bostadshuset. Dessa bilders syfte var inte att dokumentera

gårdsmiljön i stort, och därför måste bilderna tolkas med försiktighet.

Ångermanländska humlegårdar i yngre geometriska kartor

Ovan ges en överblick över tidigare forskning kring humleodlingens historia och en presentation av det källmaterial som används i denna studie. Med detta som utgångspunkt kommer nu materialet att analyseras för att ge en bild av humleodlingen i Ångermanland från 1600-talets slut och framåt.

För 110 av de 139 byar som kan identifieras på kartorna i *Geometriska Jordeböcker F1a 187 (X2) 1693–1702*, Västernorrlands län, återfinns uppgifter om humle (Tabell 1). Av totalt

FIGUR 3. Edånger by i Vibbygerå socken, kartritare Kristofer Mört. Mört angav på detta sätt humlegårdarnas antal följt av omfång i kvadrataln. (Lantmäteriet X2, s.6.)

302 humlegårdar i materialet beskrivs 34 som ofruktsamma eller odugliga och 70 som endast kapabla att ge skörd som inte räcker till husbehov och därför inte alltid redovisas till storlek eller avkastning. I Vängel by i Ramsele socken uppges exempelvis att de två humlegårdarnas sammanlagda skörd på 9 marker inte räcker till de två grannarna.²⁹

Som tidigare nämnts gör de fyra lantmätarnas olika metoder att materialet är svårt att jämföra kvantitativt, men kartorna ger insyn i bymiljöerna och odlingslandskapet vid tiden.

Lantmätarna Matias Busk och Kristofer Mört³⁰ anger humlegårdarnas antal följt av omfång i kvadratalnar. (fig.3)

Johan Verving ritar prydligt ut humlegårdarna på kartorna, anger antal, ibland antal stänger och ibland skördenivå i marker eller sällsynt i markpund. Han noterar också om humlegårdarna räcker till husbehov eller är ofruktsamma (fig. 4 och 5).

Nils Spole anger vanligtvis endast om det finns humlegårdar "Fuller anlagt" dvs. i enlighet med vad som krävs, ofta med tillägget att de är ofruktsamma, odugliga eller ej räcker till husbehov. Spoles uppgifter säger alltså minst av de fyra om den faktiska omfattningen. En enda gång anger Spole skördevtikt och då i lispund.

Utifrån kartmaterialet går det tydligt att se att enskilda bybor ofta hade flera humlegårdar där varje anläggning hade mellan 50-100 stänger. Dessa låg ofta gårdsnära. Humle användes till husbehov och vid dåligt skördeutfall anges ibland att humlen istället måste köpas.³¹ I ett antal byar finns nyanlagda humlegårdar, i andra beskrivs de som gamla. I ett antal byar finns humlegårdar som beskrivs som odugliga eller helt ofruktsamma. Det kan förklaras av att

förutsättningar och kunskap saknades för humleodling, av att hanplantor använts, eller av att växtmaterial söderifrån som inte hunnit sätta kottar innan frosten användes vid anläggandet.

I Fjällsjö socken verkar humlegårdarna ha givit relativt stor skörd jämfört med närliggande socknar (Tabell 1). Av de 51 humlegårdar som redovisas i Ramsele socken uppges majoriteten, 28 stycken, endast räcka till husbehov. Vibygerå, Boteå och Sollefteå är de socknar som har högst antal humlegårdar per by, medan Ullånger

FIGUR 4. (över) Undroms by med 8 humlegårdar märkta a-h. År 1695 var humlegårdarna centralt placerade i byn, för att senare under sent 1800-tal istället samlas utanför byn. Lantmätare: Johan Verving. (Lantmäteriet X2, s. 37-38.)

FIGUR 5. (under) Nääs by. I byn fanns sex humlegårdar (utmärkta a-f) med sammanlagt 280 stänger. Ingen av de tre byborna uppgav att deras humlegårdar gav mer skörd än vad som på sin höjd kunde räcka till husbehov. Lantmätare: Johan Verving. (Lantmäteriet X2 s. 132.)

och inlandssocknarna har färre humlegårdar i snitt på de kartor där humlegårdarna redovisas. I Gudmundrå socken finns endast en by, Dynäs by, dokumenterad och här återfinns hela 14 humlegårdar tillhörande byns fem gårdar vilket sticker ut även jämfört med den näst humlegårdstätaste socknen Vibygerå, som i snitt har 5 humlegårdar per by. Jämförelserna haltar då varken byarnas eller gårdarnas storlekar har studerats i detalj. De medelantal som i Tabell 1 anges för antalet humlegårdar i de byar där humlegårdar noterats redovisas ändå för att visa att bybornas humlegårdar vid tiden hölls tydligt isär och ofta var många till antalet. Nilssons beräkning visar att en humlegård för husbehov på 1600-talet omfattade 40–100 stänger.³² Kartmaterialet som här studerats ger en ofullständig inblick i humleodlingen i Ångermanland, men det går ändå att konstatera att humleodling i förhållande till Nilssons uträkningar redovisas med för tiden godtagbara skördenivåer avseende husbehovsodling även i några av inlandssocknarna. Trots svårigheter med att jämföra de olika kartritarnas måttenheter kan det konstateras att humlegårdarnas genomsnittliga storlek placerar dem i de två minsta storlekskategorierna med 5–100 respektive 101–200 stänger, vilket enligt Strese och Tollin utgjorde 59 procent av alla redovisade humlegårdar de dokumenterat för landet som helhet mellan 1620 och 1700.³³ I de byar där humlegårdarnas skördeutfall redovisades i vikt varierade medelavkastningen i byarna med 3–20 marker per humlegård (1,275–8,5 kg). I ett nationellt perspektiv var de ångermanländska humlegårdarna som redovisades små, men många till antalet.

Icke fruktsamma humlegårdar

Att icke fruktsamma humlegårdar, som i något fall beskrivs inte ge någon skörd alls, hänger samman geografiskt kan tyda på att växtmaterialet och kanske även kunskapen om odlingsmetoder och anläggning spreds lokalt. Junsele socken och delar av Ramsele är ett exempel på detta. Kanske fanns också incitament för byborna att hålla samman och ge en gemensam bild av socknen som icke duglig för humleodling i enlighet med tidigare grund för beskattningsuppskov.

Någon tidsangivelse angående när på året lantmätnarna besökte byarna går inte att utläsa, men formuleringar tyder på att det ofta var de boendes egna uppgifter som antecknades angående humleskörden, som ibland också angavs som en uppskattning av en nivå för ett genomsnittligt år.

Placering i gårdsmiljön

Av kartstudien blir det tydligt att humlegårdarna, i de byar där de redovisades, utgjorde en central del av bymiljöerna då de ofta var placerade nära gårdabebyggelsen, inte sällan flera per gård. Trots sparsamma skördar gör deras centrala placering det troligt att humlegårdarna fick regelbunden omsorg och skötsel. I en tid då vår kännedom om böndernas köksväxtodling i regionen annars är mycket knapphändig ger detta en jämförelsevis detaljerad insyn i hur grödan värderades och odlades. Kartorna över socknarnas prästgårdar saknar konsekvent angivelser om humlegårdar och ytterligare källmaterial skulle behöva studeras för att kunna dra någon slutsats kring skälen till detta. I Vibygerå socken finns exempelvis senare uppgifter från en skattdrägning 1763 om en humlegård med 350 stänger vid prästgården.³⁴ Denna humlegård hade alltså betydligt fler stänger än genomsnittet för de humlegårdar som redovisats i studiens material (se Tabell 1).

Fortsatt ångermanländsk humleodling genom skiftesreformerna: fyra fallstudier

För att fördjupa bilden av humleodlingen i Ångermanland och kunskapen om hur de framträder i olika källmaterial följer här fyra fallstudier som valts eftersom de på olika sätt visar på kontinuitet i humleodling efter de geometriska kartornas tid. I det första fallet, Undroms by, kan humleodlingen följas från de tidiga kartorna genom de båda skiftesreformer som byn genomgår under de följande seklerna. Kvarväxande humle har här inte kunnat dokumenteras. I två av de andra valda fallen, Granvåg och Bälsjö, har odlingen fortsatt under 1700- och 1800-talet trots att humleodlingen beskrivs

som ofruktosam i det tidiga källmaterialet. Från dessa två byar har relikthumle kunnat samlas in till provodling. Det fjärde fallet, Gumås, visar på hur humleodlingen i en socken som i huvudsak saknas i det tidiga källmaterialet framträder som en viktig humleodlingstrakt genom senare källmaterial.

Undroms by

Källmaterialet för Undroms by är ett illustrativt exempel där kontinuerlig humleodling kan styrkas, men även visa hur läget för humlegårdarna förändrades över tid. Under sent 1600-tal vad odlingarna centralt placerade i byn, för att senare under sent 1800-tal samlas utanför byn. Bland de äldre geometriska kartorna från Ångermanland återfinns ett antal ödehemman i Boteå socken, däribland Hällan och Ålnäset, som båda anges ha "Skog och mulebeet till nödhjortften" och som brukades av intitliggande byar 1646.³⁵

De yngre geometriska kartorna för Bäteå socken upprättades 1695 av Johan Verving och

anger i detalj hur många humlegårdar som fanns i byarna samt deras avkastning. Kartan över Undroms by innefattar även Ålnäset och Hällan, hörande till byn.³⁶ Byns fyra gårdar ägde tillsammans åtta humlegårdar. Olof Abrahamsons tre humlegårdar uppges inte vara tillräckliga för att räcka till husbehov men ingen skördevikt ges. Byns fem övriga humlegårdar uppges tillsammans ge en skörd på 22 marker. De åtta humlegårdarna är utmärkta på kartan och ligger centralt i bymiljön (fig. 4). Stängerna är utmarkerade med svarta punkter och Olof Abrahamsons 3 otillräckliga humlegårdar förefaller inte vara mindre till omfång än övrigas.

Vid skatteläggning av byn 1773 anges att en humlegård är anlagd vid byn och omfattar 500 stänger. Vid skatteläggning 1777 är siffran 500 överstruken och ersatt med uppgiften 736 stänger.³⁷ Skatteläggningarna för Ålnäset och Hällan anger vid samma tid att dessa nybyggen bör anlägga humlegårdar meå 25 respektive 50 stänger.³⁸

Vid laga skifte, påbörjat ungefär 70 år senare

FIGUR 6. Kaffepaus 1915 i Gravbränna Krokomb, Föllinge socken. FOTO: Lars Enarsson (JLM 86X574 7 - Matförtäring), Stiftelsen Jamtli.

1840, framgår att tre humlegårdar, sammanlagt på 0,8 kappland, tilldelas Undrom hemman nr. 2, Johan Grelson. De finns nu en bit utanför byn, inhysta separat i tre olika skiften angivna som slättermark vilka liksom humlegårdarna redovisas som inrösningsjord – äng av första graden.³⁹ Till hemmanet hör också en bryggstuga med två rum.

Öster och Väster Granvåg

Granvåg är ett exempel på att humleodling kan följas obrutet genom källmaterial genom seklerna och dessutom kan styrkas med kvarväxande växtmaterial.

Kartan över Öster och Väster Granvåg i Sollefteå socken upprättades av Mattias Busk 1693.⁴⁰ Han redovisade socknens humlegårdar i antal och storlek angivet i kvadratalnar. Socknen hade totalt 37 humlegårdar på sammanlagt 8264 kvadratalnar (ca 2916 m³) med en medelstorlek på 223 kvadratalnar (ca 78,6 m²). Samtliga byar hade humlegårdar, men den i Granvåg angavs av Busk som ofruktbar. ”Een torr och ofruktbar hummelgård: 100 qvadrat”. Vid 1600-talets slut hörde alltså denna humlegård till de minsta både till omfång och avkastning, men odlingen kan följas vidare genom en arealavmätning år 1779. Här angavs att humlegårdar fanns i byn omfattande 200 stänger.⁴¹

Vid laga skiftet påbörjat 1861 anges i gårdsbeskrivningarna att samtliga tre hemmansägare i Östra Granvåg har humlegårdar värda 10 riksdaler.⁴² En större humlegård som är utmärkt på skifteskartan tillfaller hemmanet no. 1 Per Erik Persson. Detta hemman företräds vid de inledande förhandlingarna av L.O. Östman men säljs under åren skiftet genomförs. Persson anges också ha en värdefull trädgård bakom ett nytt rödmålat plank med fruktträd och blomväxter värda 100 riksdaler. De två andra hemmansägarna redovisar båda kostnader för ”flyttning, nedläggning och stångning” av sina respektive humlegårdar på 8⁴³ respektive 6 riksdaler⁴⁴.

Efter en riktad efterlysning från Nationella genbanken om tips på kvarväxande brukshumle med dokumenterad odlingshistoria kom det under 2019 ett tips om kvarväxande humle vid

Granvåg.⁴⁵ Humlen samlades in för provodling och donatorn berättade att gården varit i familjens ägo sedan 1865 då huset köptes av hans morfars far Salomon Byfelt från Lars Östman. Donatorns mormor har berättat att humlen på gården historiskt odlats till följd av lagstiftningens krav och på logen har de hittat grönmålade humlestänger som vittnar om en äldre odlings-tradition. Familjen var lantbrukare som tog till vara på och sparade allt gammalt. De var nykterister och några minnen av ölbryggning finns inte. Humlen växte vid insamlingen som prydnad vid trädgårdens entré.

Bålsjö

Bålsjö är en av två byar i Bjärträ socken som avmäts på 1690-talet.⁴⁶ Lantmätaren, Nils Spole var sparsam med beskrivningarna av humlegårdarna generellt och Bjärträ socken kartlades inte i sin helhet. I lantmätaren Johan Thandbergsons bihang till skriftställaren Abraham Hülphers beskrivning av Ångermanland uppges dock humleodling i Bjärträ socken, tillsammans med Nora och Skog, som omfattande (se nedan). Noteringen om humle för Bålsjö 1695 lyder: ”Humblegård är för dess obeqwähme jordemåhn här icke trifsam och dug.”

Eftersom Spole generellt inte markerade humlegårdarnas läge på kartorna är det svårt att avgöra om noteringen ska tolkas som att humlegård helt saknades, eller om lantmätaren återgav att läget inte var gynnsamt. De skiftesdokument och kartor som finns från 1700-talet lämnar inga uppgifter om humleodling i byn.

Vid laga skifte 1866 finns däremot noteringar som visar att humleodling, åtminstone till husbehov, fanns vid tiden. Av de tre hemman som flyttades vid skiftet hade endast nr. 4 kostnader för att flytta humlegården.⁴⁷ Även två av fyra kvarboende hemman beskrivs i gårdsbesiktningarna ha humlegårdar vid gårdstomterna.

Efter den ovan nämnda riktade efterlysningen efter kvarväxande brukshumle kom 2019 två tips om humle vid Bålsjö.⁴⁸ Humlen som samlades in för provodling växte dels förvildad i ett dike, dels i ett prydnadsbuskage i en trädgård vid en av de gårdar som kunde identifieras på kartan från 1695. Exemplet från Bålsjö visar hur

husbehovsodlingen kunde fortgå och hur den framträder ur senare källmaterial i en trakt ansedd som mindre lämpad för humleodling.

Gumås

Gumås by, som idag är en stadsdel i Kramfors stad, ligger i Gudmundrå socken. Liksom Bjärträ socken har Gudmundrå få kartor från 1690-talet. Endast Dynäs dokumenterades av lantmätare Kristofer Mört. Humlegårdarna i Dynäs by var dock stora och många vilket stämmer väl överens med senare uppgifter om humleodling i Gudmundrå socken. Liksom exemplet Gumås kan humleodlingen i Dynäs följas i senare källmaterial. Under 1700-talets skiftesreform dokumenterades ett flertal humlegårdar i Gudmundrå socknen. Gumås används som fall i denna artikel eftersom humleodlingen här går att följa i dokumentationen vidare fram genom 1800-talets laga skifte.

Vid storskiftet 1758 finns en humlegård (fig. 7) utritad strax sydväst om Gumåsviken (kal-

lad Gudmundråviken) och av texten framgår att Per Erikssos framfört att hans dotter Susanna Persdotter önskar behålla sin humlegård och att grannarna i förhandlingarna erbjöds kompensation för detta.⁴⁹

Även vid Laga skifte 1834 fanns humlegårdar. Nu hade odlingen utökats i ett område inte långt från den utmärkta humlegården 1758, strax nordväst om Gumåsviken, där idag en återvinningsanläggning legat sedan länge. Ett relativt stort område anges i beskrivningarna som "Humlegårdsgården" med varierande gradering med nummer 127-137. I dokumentet nämns också något som kallas "Humlegårds Swedjan".⁵⁰ Merparten av humlegårdarna tillföll hemmanet nummer 4 och bonden Pähr Hallström. Storleken visar att humleodlingen troligtvis ökade under perioden mellan 1758 och 1834 och stämmer väl överens med Thandbergsons uppgifter om att just Gudmundrå odlade humle för försäljning till andra socknar.

FIGUR 7. Karta från storskiftet av Gumås 1758. Humlegården är utmärkt på kartan och omnämns i texten. (Lantmäteriet X18-10:1.)

Nordlig odling och användning av humle i traditionsmaterial och litteratur

För att ytterligare värdera och sätta källuppgifterna från kartmaterialet i ett historiskt sammanhang följer här en genomgång av litteraturuppgifter rörande Ångermanland och Jämtland samt traditionsmaterial från övriga norrländska landskap. Detta eftersom källmaterial från Ångermanland av detta slag är mycket knapphändigt.

Humle i Abraham Hülphers dokumentation

Hülphers utgåvor av beskrivningar över de norrländska landskapen ger översiktlig men systematisk information rörande socknarna från 1700-talets senare del. Beskrivningarna tillkom genom Hülphers korrespondens med uppgiftslämnare med lokalkännedom, vilket gör att de i

likhet med senare tiders traditionsmaterial inom folklivsforskningen måste ses som präglade av sin metod och filtrerade genom författaren. Av särskilt intresse är därför det särskilda bihang som trycktes tillsammans med den volym som 1780 behandlade Ångermanland.⁵¹ I detta återgavs i sin helhet ett manus från lantmätaren Thandbergson boende i Bjärträ, där uppgifter, bland annat om traktens humleodling, tillfogades. Thandbergson skriver att humle allmänt odlas till eget behov och dessutom årligen säljs från Gudmundrå socken. "(...) bättre skötsel och widsträcktare anläggningar, skulle äfwen för de andre socknar deraf gjöra en näring till penninge åtskomst" skriver han.⁵² De särskilt välavkastande humlegårdarna i Gudmundrå går som tidigare beskrivits att följa på skifteskartor från både 1700- och 1800-tal.

Från några få socknar i Hülphers sockenbeskrivningar ges mer noggranna noteringar om humleodlingens omfattning. I Nora finns 20 820

FIGUR 8. *Familjen samlad utanför gården i Kälarne, i Håsjö socken. FOTO: Magnus Nilsson (JLM MNi207 - Grupporträtt), Stiftelsen Jamtli.*

humlestänger, i Skogs socken finns 8 600 stänger och i Bjärträ 8 551 stänger. Några humlegårdar från dessa socknar går inte att lokalisera med hjälp av de skifteskartor som finns bevarade, i vilka hampland och kålgårdar däremot ofta är utmärkta. Dessa kartor upprättades ofta av Thandbergson själv och den konsekventa avsaknaden av uppgifter om socknarnas humleodling tyder på att denna information medvetet utelämnades eller att humlegårdarna underförstått hade sin placering gårdsnära i hampland och/eller kålgårdar på Thandbergsons skifteskartor.

Från socknarna i inlandet förekommer i Hülphers dokumentation jämförelsevis färre noteringar om humleodling. Från exempelvis Resele omtalas hur misslyckade försök med både potatis och humle gjorts. Intressant är att man här på många platser uppenbarligen planterat rötter av hanhumle. "(...) tågor hafwa upväxt, men axet möglat; wid prästgården fås i stället för ax, et blomster med humellukt, som alltid torkat bort; om köld varit orsak till sådant, har ej ännu kunnat utrönas ; den i orten allmänna inbilning, af slika planteringar bliwit förgjorde, anses dock widskeplig."⁵³ Liknande uppgifter finns även i kartmaterialet från 1690-talet, vilket antingen tyder på en lång kontinuitet i misslyckad humleodling eller på att det var i uppgiftslämnarnas intresse att framställa orten som opassande för humleodling.

En tidigare volym av Hülphers utgåva behandlar Härjedalen och Jämtland och ger mer konsekvent uppgifter om socknarnas humleodling.⁵⁴ Hülphers uppgifter bekräftar Örnskölds samtida uppgifter om att bönderna vid denna tid hade rikligt med humlegårdar och humle beskrivs som odlad i socknarna Lit, Hede, Ström, Hammerdal, Rävsvund, Frösö, Offerdal och Ovik. Från Lits socken ges en intressant uppgift om hur vild humle använts:

Humla är funnen wäxa wildt på twenne ställen i Socken, der Folk aldrig bot . En affkjedad Soldat har derifrån tagit rötter, planterat dem wid sitt Torp, och fått god Humla. En annan har försökt taga Hummelkupor; men ej fått dem mogna, utan i synnerligen goda år. På dricka har den eljest haft samma verkan som annan Humla. Tågorne fästa sig up efter alla trän, til flere alnar, der sådane växter i skogen träffas.⁵⁵

En likartad uppgift finns från Anundsjö socken i Ångermanland där humleplanteringarna anges vara lönande. År 1761 uppges en bonde i Hädanberg ha hämtat vildväxande humlerötter hem till sin gård som där visat sig ge en starkare humle än den han sedan tidigare haft i odling.⁵⁶

Hülphers återger statistik över förtullade, utgående varor från tullstationen i Åre för åren 1770-1774. Ingen humle har förtullats som inkommande under perioden medan de till Norge exporterade volymerna av humle angivna i lispund över perioden varierar mellan 247 och 656.⁵⁷

Humle i Fale Burmans dokumentation

En tidig tradition av odling och nyttjande av humle i Jämtland fångas i historikern Fale Burmans anteckningar från 1700-talets slut.⁵⁸ Burman reste runt i Jämtland och beskrev inte bara hur olika öl bryggdes, hur kåltäppor och kryddgårdar anlades utan också hur humletågor användes till tömmar och fiskelinor. Från Hammerdal, vars prästgård enligt Burman länge haft ett gott öl som "inventarium", beskrivs hur humlegårdarna gödslades med nötdynga och hur rotskotten planterades i fåror plöjda i nord-sydlig riktning. Över de nermyllade rotskotten lades klappersten och ovanpå stenen lades boss från lin, svin eller hampa för att hindra ogräs innan slutligen gödseln tillfördes. Enligt Burman gjorde humlegårdar i och vid trädgårdar att "(...) ingen Mask på Buskar och andra Växter trifvas".⁵⁹ Från Bergs prästgård rapporterade Burman att honungsdagg förstört löven på asp, hägg och humle men att en fjärding vatten placerad mitt i humlegården sades råda bot mot detta.

Burman ger också exempel på olika huskurer. Malörts-öl kunde intas mot huvudvärk, salvia-öl mot stenpassion, isop-öl för lungorna men han beskriver också hur vattenklöver och aspbar kunde ersätta humlen i brygden.⁶⁰ Dessa korta beskrivningar av olika öl som förr bryggdes i Jämtland korresponderar med en äldre tradition där läkeväxter och örter inte bara användes som krydda, utan intogs för sin medicinska verkan med hjälp av öl eller vin.⁶¹ I de spridda anteckningarna som finns transkriberade och publicerade återfinns 14 noteringar om humleodling och fyra noteringar om vildhumle från Jämtland.⁶²

Norrländsk humle i traditionsmaterial och övrig litteratur

I folklivsforskning och frågelistesvar framträder humlens roll i den norrländska folkmedicinen. Humlemjöd blandat i brännvin och sprit användes enligt hembygdsforskaren Erik Modin i Ångermanland som en huskur för att läka sår i allmänhet.⁶³ Modin upptecknade också för Nordiskasmuseets frågelista *Sp 98 Pors och humle för brygd* två uppgiftslämnarens beskrivningar från Ed och Multrä i Ångermanland 1942 om att det ännu för 40-50 år sedan fanns humlegårdar vid varje "ordentlig bondgård" och att dessa gödslades med hästgödsel som täcktes med granris. Humlen användes främst till svagdrickat men: "(...) den ansågs också hälsosam mot farsoter, isynnerhet magsjukdomar (rödsot m.m.); man drack afkok därpå."⁶⁴

I traditionsmaterialen finns också exempel från Bergsjö socken i Hälsingland där en meddelare berättar "Hade man ont i öronen 'örstygn', skulle man doppa en hömmeldyppa i brännvin och sedan låta detta droppa in i örat. Då skulle värken ge med sig."⁶⁵

Humle som spånadsväxt

Carl Nordenflychts⁶⁶ beskrivning 1757 av bruket att använda humle som spånadsväxt i stället för hampa ger mer detaljerad kunskap än de tidigare ofta framhållna uppgiftslämnarna Pehr H. Schisslers⁶⁷ och Ulric Rudenschölds⁶⁸ beskrivningar från 1750. Nordenflychts uppgifter specificerar den jämtländska användningen:

Så snart humblen bliwit afplockad, strykes al wannen utaf stängerne, och bägge läggas uti högar hwar för sig. Hwarefter den förre, eller wannen, antingen hänges up på gärdsgårdar, plank eller hässior til at torkas, och sedan til boskapens och fårens behof öfwer wintern, förwaras, eller och beredes den, igenom wäfnad. Det förre är mest öfwer alt en antagen sed, så framt icke wårdslösheten går så långt, at altsammans lemnas för få-fot, och lika som affträde bortkastas; men det senare är, både för Riket och hwar enskild, långt mera nyttigt och lönande, och wore fördenskuld önskeligt, at det mera almänt blefwe wedertagit. Uti en och annan Rikets Province hafwa qwinfolken länge wett använda humblewannen til hwarjehanda både gröfre och finare wäfnad, i synerhet at deraf göra mäst alla sina släpkläder, som uti Jämtland skal wara brukligt.⁶⁹

Utöver uppgifterna om att humletågor nyttjades

till att göra tömmar och fiskelinor i Jämtland,⁷⁰ finns enstaka belägg för humle som spånadsväxt även från andra landskap i norra Sverige och Dalarna.⁷¹

Odlingsmetoder och omfång

Frågelistesvar från Bergsjö socken i Hälsingland tyder på att skörden skedde relativt sent i förhållande till södra Sverige: "Rankorna behövde aldrig bindas upp, utan de skötte sig själva, tills man på hösten i sept. eller när den började gulna tog man in 'hömlan' [humlen]. Man räknade alltid med att man skulle ha skördat humlen och potatisen före höstmarknaden i Hudiksvall som gick av stapeln omkring den 16-20 sept."⁷²

Från Ragunda Stugun socken i Jämtland meddelar Wilhelm Forsberg att det vid 1800-talets slut fanns humlegårdar vid varje bondgård men att det endast odlades småskaligt till husbehov.

Då rankorna voro nedskurna och skörden bärgad övergödslades humlegården med avfall från vedboden. Träsplitter, små stickor och sågspån lades i ett tunt lager över marken. Detta avfall vid vedhuggning kallas "kårdonge", och ansågs vara ett mycket bra medel att gödsla humlen. Numera finnes ingen humlegård kvar i trakten och någon brygd av dricka förekommer icke heller. Humlerankorna finnas endast kvar som prydnadsväxter kring broar el. dy.⁷³

Från Edsbyn i Hälsingland berättar Kerstin Törnberg, född 1866:

Man odlade själv den humle, som man behövde för brygden. Ofta hade man stora humlegårdar, och detta var duktigt och ansågs förmöget. Man sålde även en del ibland, om man hade för mycket, men bara inom socknen. (...) I allmänhet voro emellertid humlegårdarna så gamla, att man ej mindes vilka som anlagt dem eller efter vilka grunder anläggningen skedde.⁷⁴

Från Medelpad ger de fåtaliga uppgifterna om humle i frågelistesvaren delvis olika bilder. Från Högalid i Lidens socken berättas att bondgårdar i trakten hade ca 100 stänger som bäst anlades i lä, nära en vägg⁷⁵ medan Levi Johansson från Torp istället berättade år 1941: "Humlegårdarna voro helt små. Knappast någon hade mera än 25 stänger, och från dem skördade man väl omkring 2 kg. humle, för den är ju så lätt. Humle av den ursprungliga sorten finnes ännu kvar som slingerväst vid en del verandor."⁷⁶

FIGUR 9. Eriksgården, Älvros, Härjedalen 1910-tal. Humlebeprydda farstukvistar var under 1900-talets första decennier en vanlig fond för de gruppporträtt som kan hittas i Jamtlis bildbryås fotosamling. FOTO: Jonas Backlund (JLM P1410B), Stiftelsen Jamtli

Kvarväxande humlegårdar och fotografier från Jämtland

I litteratur framgår att rester av odling av bruks-humle i särskilda humlegårdar fanns så långt norrut som till norra Norrbotten vid 1900-talets början.⁷⁷

I *Tidning för trädgårdsodlare* 1868 meddelas kort i en rapport om växtodlingen i Norrbotten från kyrkoherden Johan Laestadius i Kvikkjokk att: ”humla odlas med fördel sedan gammalt.”⁷⁸

Samma år rapporterar telegrafkommissarie L. A. Ringius i Piteå i samma ämne om vildväxande humle som tas i bruk: ”Kommissionslandtmätaren Sandström berättar sig hafva i trakter vid Råneå elf funnit i ymnighet vildtväxande svarta vinbär af storlek ’som små körsbär’, samt på tvänne ställen i samma trakter i mängd vildväxande humla, hvarom han anfört att folket från de närmaste gårdarne brukar färdas till dessa

trakter för att skörda såväl till eget behof som till afsalu.”⁷⁹

I det bildmaterial som finns bevarat hos läns museet Jamtli genom Jamtli Bildbyrå framgår vid sökträffar på humle att humle vid sent 1800-tal ofta flyttat in från humlegården och blivit en pampig prydnad i trädgården, inte sällan klättrande längs farstukvisten. På så sätt bildade växten ofta fond för familje- och gruppbilder. Figur 9 representerar här en mängd liknande bilder i arkivet där humlens prydnadsvärde kan bedömas vara huvudsyftet med växtens placering, men i många fall kan humlen ha haft flera funktioner, både som prydnad och nyttoväxt. Bilden på omslagets baksida liksom fig. 8 visar på exempel där humlen växer på stänger nära husväggen vilket mycket väl kan vara en tradition som korresponderar med de gårdsnära humlegårdar som dokumenterades på kartorna under

1690-talet (fig. 4 och 5). När humlens omvandling från nyttoväxt till prydnadsväxt skedde är inte entydigt. I Birger Selims *Trädgård och åker i Härjedalen* beskrivs hur det i landskapets östra delar här och var ännu gick att hitta humlegårdar odlade för nyttans skull under tidigt 1900-tal.⁸⁰

Diskussion

Genomgången av källmaterialet för Ångermanland och de fyra närstudier av byar som redovisats ovan visar att humleodlingens utbredning inte fullt kan nås och undersökas via källmaterialet. I de fyra närstudierna exemplifieras det hur humleodlingen framträder på olika sätt i likartat källmaterial. Medan de geometriska kartorna från 1600-talets slut skiljer sig till form och innehåll beroende på lantmätare och dessutom helt förbigår vissa socknar, framträder uppgifter om humleodling endast sporadiskt i skiftesdokumenten från 1700-talets Ångermanland. Johan Thandbergson, verksam bland annat i Bjärträ och Gudmundrå, utelämnade konsekvent humlegårdarna på skifteskartorna i Bjärträ socken, medan andra lantmätare i Gudmundrå redovisade dem. I 1700-talets skatteläggningar av nyodlingar redovisas humlegårdarna mer konsekvent, men dessa uppgifter är ibland svårtolkade då de schematiskt anger hur många stänger som bör anläggas i förhållande till hemmanets storlek. Ibland framgår det tydligt att humlegårdar har anlagts, i andra fall är formuleringarna öppna för att istället tolkas som att en humlegård bör anläggas. I dokument från 1800-talets laga skifte framträder humleodlingen på ett annat sätt än i tidigare källmaterial. Här är det inte självklart att jordbruksmark som specifikt tagits i anspråk för humle redovisas, men i gårdsbeskrivningar och kostnadsredovisningar för flyttade gårdar finns ibland detaljerade redovisningar av vilka humlegårdar som hör till hemmansägarnas gårdsmiljöer. I vissa fall, såsom Bålsjö, där humlegårdar finns dokumenterade på geometriska kartor, men saknas i 1700-talets skiftesdokument, och sedan återfinns i 1800-talets gårdsbeskrivningar, är det högst troligt att en gårdsnära husbehovsodling ändå kontinuerligt funnits i byn. Det är troligt att humle till husbehov odlats i eller i

anslutning till kålgårdar och hampland och av den anledningen osynliggjorts i 1700-talets skifteskartor.

Undersökningen visar att det med en källpluralistisk metod är möjligt att i enskilda fall beskriva och studera humleodlingens kontinuitet trots de begränsningar som källmaterial av olika karaktär var för sig bär på. De fyra fallstudierna är valda för att kontinuiteten här framträder på olika sätt i källmaterialet. Beskrivningen i källorna av Gudmundrå, där socknen i princip saknas i 1600-talets kartläggning, visar på faran med att dra slutsatser utifrån en enda typ av källmaterial. De i studien inkluderade fyra fallstudierna ska dock inte ses som annat än exempel på kontinuiteten i landskapets humleodling. Att följa alla de byar som kartlades vid 1600-talets slut vidare genom skifteskartor och protokoll skulle ge en mer heltäckande bild.

Fotografier från Jamtli Bildbyrå, dokumentation från Fale Burman och Nordiska museets frågelistor visar att humleodlingen har haft en självklar roll i landets norra delar. Distinktionen mellan brukshumle, odlad för sina värdefulla kottar, och prydnadshumle, odlad som klätterväxt, blir i en nordlig kontext olämplig då växtens funktion förändrats gradvis. Professionalisering av bryggerinäringen kom att göra husbehovsodlingen av humle i särskilda humlegårdar alltmer irrelevant, för att sedan under 1900-talet i princip upphöra. Humlen kom att flytta från kökslandet eller humlegården in i prydnadsträdgården där den i landets norra landskap blev ett signifikativt inslag som klätterväxt kring entréer och farstukvistar. Humle som funnits kvar i gårdsmiljöer kan alltså i många fall vara brukshumle som kommit att byta funktion utan att förlora sina eventuella goda egenskaper för ölbrygging. När bevarandevärden samlades med växtmaterial som evalueras i Nationella genbanken ska utvärderas och beskrivas är detta viktig kunskap i förhållande till relikthumle som återfinns i landets nordliga landskap. Det faktum att humle under många hundra år främst odlats till husbehov, och att humlen därefter kommit att få en roll som prydnadsväxt gör att även humle som kommit att bevaras i trädgårdar som prydnad kan vara av stort bevaran-

devärde som rester av en specifikt nordlig tradition av husbehovsodling. Humle framträder inte alls som spånadsväxt i det Ångermanländska källmaterial som här studerats, men de många uppgifterna om ofruktsamma humlegårdar från inlandssocknarna i kombination med uppgifter om humlens användning i Jämtland gör att det kan finnas skäl att fråga sig om humletågorna historiskt kan ha använts till spånad även i Ångermanland.

Slutligen kan konstateras att humle från de två fallstudier där kvarväxande humlebestånd kunnat identifieras, Bålsjö och Granvåg, bör etableras för provodling vid Nationella genbanken i Alnarp. Har de liknande sortegenskaper som tidigare nordliga fynd uppvisat⁸¹ kan de komma bli en värdefull resurs både som en del i vårt gröna kulturarv och för framtida nyttjande.

ERIK DE VAHL är genbankskurator vid Nationella genbanken, SLU Alnarp där han ansvarar för bevarandet av humle, köksväxter och rosor. Tillsammans med Else-Marie Strese skrev han 2018 boken *Kulturarvsväxter för framtidens mångfald*, där Programmet för odlad mångfalds inventeringar av historiska köksväxter inom ramen för Sparrisuppropet presenterades.

erik.de.vahl@slu.se

Nationella genbanken
Sveriges Lantbruksuniversitet, SLU
Institutionen för landskapsarkitektur,
planering och förvaltning
Box 190
SE 234 22 Alnarp

Noter

- 1 Strese 2016 s. 121.
- 2 Nilsson 2010, sid. 380.
- 3 Strese och Tollin 2015, sid. 14.
- 4 Strese och Tollin 2015, sid. 106.
- 5 Hallgren 2016, sid. 20.
- 6 Strese och Tollin 2015, sid. 122.
- 7 Strese 2016.
- 8 Riktade efterlysningarna efter relikthumle från de landskap som saknades i Poms tidigare inventeringar har skett via personlig kommunikation vid exempelvis föreläsningar och publika presentationer av författaren. Dokumentationen är ännu ej publicerad.
- 9 Strese 2016, sid. 13.
- 10 Thunæus 1968, sid. 31–32.
- 11 Thunæus 1968 sid. 32 Författaren gör denna tolkning och hänvisar till tre polenanalytiska undersökningar, bl.a. av ett vagnshjul från yngre järnålder funnet i sjön Filaren 1933.
- 12 Heimdahl 2014, sid. 8.
- 13 Se Hofsten, von 1960, sid. 10; Granhall 1952, sid. 32; Strese och Tollin 2015, sid. 39; Heimdahl 2021, sid. 38.
- 14 Strese och Tollin 2015.
- 15 Strese och Tollin 2015, sid. 122.
- 16 Strese 2016, sid. 121.
- 17 Örnsköld 1769, sid. 34.
- 18 Strese och Tollin 2015, sid. 256.
- 19 Skoglund 2021, sid. 1.
- 20 Skoglund 2021, sid. 8.
- 21 Larsson 2010, sid. 27.
- 22 de Vahl och Svanberg 2022, sid. 20.
- 23 Strese och Tollin 2015, sid. 81.
- 24 Nilsson 2010.
- 25 Tollin 2021, sid. 383.
- 26 Lilja 1996, sid. 237.
- 27 Skott 2008, sid. 273.
- 28 Strese och Tollin sid. 117.
- 29 Lantmäteriet X2, sid. 117–118.
- 30 Lantmätarnas namn stavade i enlighet med Ekstrand 1896.
- 31 Lantmäteriet X2, ex sid. 106 och sid. 125.
- 32 Nilsson 2010, sid. 237.
- 33 Strese och Tollin 2015, sid. 109.
- 34 Lantmäteriet 22-vib-9.
- 35 Lantmäteriet XI:228-229, sid. 228–229.
- 36 Lantmäteriet X2, sid. 41.
- 37 Lantmäteriet 22-bot-58, sid. 9–10.
- 38 Lantmäteriet 22-bot-39, sid. 5.
- 39 Lantmäteriet 22-bot-151, sid. 69.
- 40 Lantmäteriet X2, sid. 55–56.
- 41 Lantmäteriet X52-28:3.
- 42 Lantmäteriet 22-sol-168, sid.75–76.
- 43 Lantmäteriet 22-sol-168, sid.113.
- 44 Lantmäteriet 22-sol-168, sid.119.
- 45 Personlig kommunikation 2021.
- 46 Lantmäteriet X2, sid. 47–48.
- 47 Lantmäteriet 22-bjä-236, sid. 150.
- 48 Personlig kommunikation 2020.
- 49 Lantmäteriet XI8-10:1.
- 50 Lantmäteriet 22-gud-194, sid. 25.

- 51 Hülphers 1985, sid. 337.
 52 Hülphers 1985, sid. 370.
 53 Hülphers 1985, sid. 183.
 54 Hülphers 1912.
 55 Hülphers 1912, sid. 187.
 56 Hülphers 1985, sid. 305.
 57 Hülphers 1912, sid. 136.
 58 Burman 1930.
 59 Burman 1930, sid. 36–37, 78, 93.
 60 Burman 1930, sid. 93.
 61 Hofsten. von 1960, sid. 78.
 62 Holm 2010, sid 85 och Burman 1930, sid. 178.
 63 Modin 1886, sid. 11.
 64 Nordiska museet 1;1 - E.U. 20126.
 65 Nordiska museet 1;1 - E.U. 20307.
 66 Nordenflycht 1757, sid. 49.
 67 Schissler 1750, sid. 214.
 68 Rudenschöld 1750, sid. 216.
 69 Nordenflycht 1757, sid. 49.
 70 Holm 2010 sid. 85.
 71 Strese och Tollin 2015, sid. 255.
 72 Nordiska museet 1;1 - E.U. 20307.
 73 Nordiska museet 1;1 - E.U. 18769.
 74 Nordiska museet 1;1 - E.U. 22632.
 75 Nordiska museet 8;1 - E.U. 55215.
 76 Nordiska museet 1;1 - E.U. 18754.
 77 Hellström 1917, sid. 426.
 78 Laestadius 1868.
 79 Ringius 1868.
 80 Birger 1909, sid. 3.
 81 Strese 2016.

Käll-och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Nordiska museet 1;1 - E.U. 18754 Sp. 98 Pors och humle för brygd.
 Nordiska museet 1;1 - E.U. 18769 Sp. 98 Pors och humle för brygd.
 Nordiska museet 1;1 - E.U. 20126 Sp. 98 Pors och humle för brygd.
 Nordiska museet 1;1 - E.U. 20307 Sp. 98 Pors och humle för brygd.
 Nordiska museet 1;1 - E.U. 22632 Sp. 98 Pors och humle för brygd.
 Nordiska museet 8;1 - E.U. 55215 Nm 3 Matberedning och måltidsseder.
 Lantmäteriet 1779 X52-28:3 Historiska kartor.
 Lantmäteriet 1758 X18-10:1 Historiska kartor.
 Jamtlis fotosamlingar Jamtli Bildbyrå [https://jlm.kulturhotell.se/item/fotografi/\(2023-01-28\)](https://jlm.kulturhotell.se/item/fotografi/(2023-01-28)).
 Lantmäteriet 1869 22-sol-168 Historiska kartor.
 Lantmäteriet 1834 22-gud-194 Historiska kartor.
 Lantmäteriet 1866 22-bjä-236 Historiska kartor.
 Lantmäteriet 1863 22-bot-151 Historiska kartor.
 Lantmäteriet 1777 22-bot-39 Historiska kartor.
 Lantmäteriet 1773 22-bot-58 Historiska kartor.
 Lantmäteriet 1763 22-vib-9 Historiska kartor.

- Lantmäteriet 1646 SE/RA/81003/1/ X1:228-229 Lantmäteriet.
 Lantmäteriet 1693-1702 SE/RA/420571/01/F/F1a/187/ X2 Geometrisk jordböcker.

Tryckta källor och litteratur

- Birger, Selim 1909. *Trädgård och åker i Härjedalen*.
 Burman, Fale Abrahamsson 1930. *Fale Burmans Anteckningar om Jämtland : i urval*.
 de Vahl, Erik & Svanberg, Ingvar 2022. "Traditional uses and practices of edible cultivated Allium species (fam. Amaryllidaceae) in Sweden", *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 1 (s. 14).
 Ekstrand, Viktor 1896. *Svenska landtmätare. [Elektronisk resurs] : biografisk förteckning. [D. 1] 1628-1900*.
 Granhall, Ingvar 1952. *Svensk humle : dess odling och användning*.
 Hallgren, Karin 2016. *En kåhlätäppa ej at räkna: Köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem*.
 Heimdahl, Jens 2014. "När grönskans prakt till mull och stoft förtvinat" i Andréasson Sjögren, Anna, Gräslund Berg, Elisabeth, Heimdahl, Jens, Jakobsson, Anna, Larsson, Inger & Persson, Erik (red.), *Källor till trädgårdsodlingens historia*.
 Heimdahl, Jens 2021. "Trädgårdens förhistoria i Sverige 4000 f.Kr--1050 e.Kr", i Myrdal, Janke (red.), *Svensk trädgårdshistoria: Förhistoria och medeltid*.
 Hellström, Paul 1917. *Norrlands jordbruk*.
 Hofsten, Nils von 1960. *Pors och andra humleersättningar och ölkryddor i äldre tider = Bog myrtle (Myrica gale) and other substitutes for hops in former times*.
 Holm, Olof 2010. *Fale Burmans dagböcker över resor genom Jämtland 1793-1802*.
 Hülphers, Abraham Abrahamsson 1912 [1775]. *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland : Andra och tredje samlingen om Jämtland och Herjedalen*.
 Hülphers, Abraham Abrahamsson 1985. *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland: Första samlingen om Medelpad 1771 samt Fierde samlingen om Ångermanland 1780*.
 Laestadius, Johan 1868. "Växtodlingen i Norrbotten", *Tidning för trädgårdsodlare* 5 (s. 39).
 Larsson, Inger 2010. *Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*.
 Lilja, Agneta 1996. *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditions-samlade arkiv: ett exempel från Uppsala 1914-1945*.
 Modin, E. 1886. *Huskurer och signerier samt folkliga namn på läkemedel från Ångermanland*.
 Nilsson, Pia 2010. *Bortom åker och äng*.
 Nordenflycht, Carl 1757. *Kort anvisning til kup-humblegårds anläggning och skötsel på brunswigiskt sätt [Elektronisk resurs] efter många års rön förbättrad och lämpad til svenskt klimat och jordmån, hvarigenom så god humle är wunnen, som uti godhet liknar, om icke öfverträffar den brunswigiske*.
 Ringius, L.A. 1868. "Trädgårdsodling i den höga norden", *Tidning för trädgårdsodlare* 8 (s. 65).
 Rudenschöld, Ulric 1750. "Tilläggnings i samma ämne", *Kungl. Svenska vetenskapsakademiens handlingar* (s. 216-217).

- Schissler, H. Pehr 1750. "Försök, huru man af humletågor kan få linbast", *Kungl. Svenska vetenskapsakademiens handlingar* (s. 214-216).
- Skoglund, Git 2021. "Traditional manufacture of hemp and hop textiles: Why botany and agronomy matter", *Journal of Anthropology and Archaeology* 1 (s. 1-16).
- Skott, Fredrik 2008. *Folkets minnen: traditionsinsamling i idé och praktik 1919-1964*.
- Strese, Else-Marie 2016. *Humle i den svenska nationella genbanken*.
- Strese, Else-Marie & Tollin, Clas 2015. *Humle: Det gröna gullet*.
- Thunæus, Harald 1968. Ölets historia i Sverige 1. Från äldsta tider till 1600-talets slut.
- Tollin, Clas 2021. *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*.
- Örnsköld, Pehr Abraham 1769. *Underdånig berättelse om Wester-Norrlands höfdingedöme til riksdagen 1769 i Rosenadlerska huset wid Norrbro à 3 daler 12 öre kopparmynt exemplaret*.

Hop cultivation in Ångermanland following the Crown tax deferrals of the 17th century

by Erik de Vahl

Summary

Previously, the historical distribution of hop cultivation has not been studied specifically for northern Sweden. The Programme for Diversity of Cultivated Plants (POM), with its national inventory of heritage plants in need of conservation, has shown that historically, hops were grown north of Medelpad, traditionally seen as the northern limit of hop cultivation. Using various sources – the Västernorrland cadastral registers of 1693-1700; responses to the 1941 Nordic Museum questionnaire *Sp 98 Pors och humle för brygd*; early 20th-century photographic collections; and published works – the study has gained detailed knowledge of the nature of hop cultivation in Ångermanland. Of the 138 villages in the province that were identifiable on a map,

108 yielded evidence of hop farming. In addition, four detailed studies have allowed us to trace the nature of hop cultivation throughout the agricultural reforms of the 18th and 19th centuries. The study shows that in late 17th-century Ångermanland, hopfields often lay at the centre of the farm environment, and that in Jämtland and Ångermanland, wild hops were sometimes transplanted and cultivated. Published sources and the 1941 questionnaire provide detailed insight into historical cultivation and plant use, while historical photographs show how the hop later became a common ornamental plant. In two cases we have identified relict hop populations, which should be studied further at the National Gene Bank in Alnarp.

Keywords: Cultivated plants; cultivation systems; historic maps; hops; historical ethnobotany